

GALDEGAIAREKIKO AZTERGAI BAT EDO BESTE

Arrasate, 1979-XII-20

Lino Akesolo

Gai au noiztik onakoa

Euskal-joskeran galdegaia delakoak garrantzirik baduela ukatzerik ez dago. Galdegaiaren legea beti onartua edo ondo erabilia ez dala izan ere egia da; gramatikalariek oraintsu aurkitu eta aztertua da. Astarloak nolabait antz eman ziola dirudi. Euskaldunak ez omen du esango, erdaldunak bezela: Iré después de comer" (joango naz janda), "janda joango naz" baizik. Baiña Astarloak nik ez dakit nongo edo nolako filosofi sakonetara jo zuen, euskal-joskeraren lege au argitu eta azaltzeko.

Azkue izan zan (bere *Euskal-Izkindean*) "*elemento inquirido*" dalakoa asmatu eta ala bataiatu zuena. Berak euskeraz "gai bilatua" edo "itz bilatua" esaten zion. "Elemento inquirido" ori onako galdera auek ematen omen dute: *Nor, zer, non, zelan, noiz, zelangoa, zein eta zeinbat*.

Galde auei erantzuteko itzek, euskal-joskera jatorrez, esaldiaren aurrenengo lekua bear zutela esan zuen Azkuek "Euskal-Izkindea" orretan. Gai au ez zuen, orrela, argiegi uzten. Azterketa berriak etorri bearko zuten argi beteagoa egiteko. Eta olaxe gatoz Altube zanaren azterketa sakonagoe-tara.

Izan ere, Altube jaunak aztertu du gai au sakonen, eda-tuen eta zeatzen. "De sintaxis euskérica", eta "Euskerearen joskerea dala-ta" gaitzat arturik, "Euskal-Esnalea" aldizkarian plazaratu zituen, urrengorik urrengo, urtez urte, bere azterketa eta argibideak, eta geroago, dana bildu eta "Ederismos" liburuan argitaratu.

Gai au, gaur, gei-gutxi, Gramatikalaririk geienek jo eta aztertzen dute, izen batez edo bestez: 'galdegai, galdekizuna' euskeraz, "elemento inquirido" edo "mot de valeur, terme requis" (Lafitte), erderaz.

GALDEGAIA ZER DAN

Euskeraren lege au zer dan badakigu gutxi gorabera. Euskaldunak esaldiak asmatzean, dakiela edo ez dakiela, galdera nausi batzuei erantzuten omen die, eta egindako galderari erantzuten dion itza, mintzatzaillearen asmotan itz nagusia eta garrantzirik andikoena dana, aditzaren aurrean jartzen du. Galde-itzaren ordezekoak, euskal-esaldian, galde-itzak berak izan duen lekua darama. Nor dator? Aita dator, eta ez inñolaz ere, "dator aita". "Nondik dator? Menditik dator. Nola dator? Oñez dator, astiro dator, azkar dator", eta ola. Noiz dator? Gaur, oraintxe, biar, arratsaldean dator. Euskeraz ez dago: "dator menditik, dator gaur, dator azkar" edo olakorik esaterik. Gaizki esana legoke, euskal-gaiztoa litzake.

Lege onek badu beste alderditxo bat ere. Galdegaia aditzaren aurrean jarri bear dala esanez ez degu dana esan. Galdegai orrek, aditzaren aurretik joanez gaiñera, aditzari datxikola joan bear du; aditzaren eta galdegaiaren artean ez da etenik bear; biak bat egiñik bezela eta alkarri loturik esan bear dira. Koska au Lafittek ikusi duela uste dut ongien. Ona idazle eta gramatikolari onek dakarren esalditxo au: "Leihotik aurdikia da". Esaldi onetan "leihotik" aurrizki bezela lotzen zaio "aurdikia" itzari. Lafittek dionez, erderazko "defenestrar" itz batez esango bagenu bezela (Lafitte, Gram. n. 117, 2).

Lege au ongi gorde gabez, esaldi bat bera oker edo bi eratara ulertzea gerta daiteke. Bestela esanik, esaldi batek, batera esan, bestera esan, ez du gauza bera esango. Ona iru itz berdin: aita, etorri, da. Bi eratara esan dezaket: Aita etorri da, *aita* itza *etorri* itzarekin estu loturik dijoala. Onela, nor etorri da? galderari erantzun diot. Baiña beste era onetara: "Aita, etorri da" esaten baldin badut, beste galdera bati erantzungo diot: etorri al da? galderari. Erantzun bakoitzean

galdegaia zein dan, ari ematen zaio indarra. Leenengokoan, *Aitari* eman zaio indar au, eta aditzarekin batera dijoa, eta bigarrenekoan, *etorri* itzak artzen du indarra, joa, eta indar onek beronek banantzen eta bereizten du nolabait aurrean duen itzetik, edo onen ondoren etentxoia egin daiteke.

Egia da Altubek gai onegan azentuari edo doñuari ematen diola garrantzia eta azentuaren aldetik ematen dituela ainbat azalpen eta argibide. Etentxoia egin dan ala ez, indarra zein itzi ematen zaion begiratzeak ez ote du ainbeste edo berdintsu balio? Gaiñera azentua ez da alde guztietan berdiña.

ZEIN ADITZ JARRI GALDEGAIAREN ONDOREN, laguntzaillea ala bestea?

Aditza laguntzaillearekin danean, ez dabilta euskalki guztiak ildo beretik, ez diote ari leku berdiña ematen. Iparaldeko euskalkiek aditz laguntzaillea jarri oi dute galdegaiaren ondoren. "Orratzak baino ariak luzeago behar du izan", esango dute, guk, emengook, "izan behar du" esango genuken lekuan. Edo: "Nork du okela jan? Zakurrak du okela jan".

Ala ere, ez dezakegu esan aditz laguntzaillea aurreratze au iparraldekoena bakarrik danik. Eta ez bakarrik, gure bertsolariak, bertsoak bearturik, bide ori artu bear izaten dutelako. Itz-lauzko idazleek ere izan dute olako esaldirik. D. Agirre-ren esaldi bat dakar Altubek, onen argigarri, nere ustez ain argia ez dana! "Zeuen ondatsunari deutzagu zor". Ez dala ain argi diot, *zor* ori ez baita aditza. Nik adibide argiago bat aitatu nai dizuet, neronen aurtzarokoa, nere osaba bati luzarorako barregaia eman ziona. Bost-sei urteko nintzala, osaba orrenean nintzan, eta arek, zirikatzearren, neri: "Ara, guk lapikoa barria eta zuek ez". Eta nik: Lapikoa barria! Ba! Ori be, bateti baltzitu, besteti baltzitu, laster da zartu". *Laster da il, laster da galdu*, onelako esaldiak eurrez erabiltzen dira Bizkaian. Ona beste bat, Kardaberazena: "Deabruaren damugarri gaiztoan, santuak bear dezute izan". Kardaberaz, Ejerzizioak, II, 7.

ESALDI BAKOITZEAN ZENBAT GALDEGAI?

Esaldi bakoitzean bi aditz eta bi galdegai ere gerta daitezke esan bearra dago, eta bata aditz batari eta bestea besteari lotua aurki daiteke. Esaterako: "Gizon orrek ederki daki gezurrak zuritzan, ez dana badantzat ematen". Batak nola daki galderari erantzuten dio, eta besteak zer egiten edo zer zuritzen galderari. Gaiñera, bein baiño sarriagotan, norberak ere ez du jakingo zein dan galdegaia edo itzik garrantzitsuena ziur eta zeatz erabakitzen.

Altube zanak arlo onetan maisuki aztertu eta irakatsiek euskal joskeraren muiña argitzeko laguntza ederra ekarri dute, eta aurrerakada andia izan dira. Joskera-kontuan, euskerak gure inguruko izkuntzen molderik ez darabil; orretan bere berea duen orkoia eta egitura du. Itzak (euskal-esaldietan) atalka, sortaka bezela sartuak daude, alkarri tinko atxikiak, batzuk atxikiago eta lotuago besteak baiño. Euskal-joskeran, galdegaiaren garrantzia ukatuko duenik nekez aurkituko da gaur. Ala ere, ba-da joskera-araurik bete betean onartu ez danik. Beste batzuk, berriz, ez dira guztiz ongi ulertu edo estuegi artuak izan dira. Olakorik ere badegu.

"EGIN" aditz-laguntzaille arturik sortutako esaldiak

Joskera-arau bat, gure literatura zaarrean oiñarririk gabekoa, *egin* aditza laguntzailletzat arturik sortutako esaldiena da. Onelako esaldiak maiz erabiltzen dira gaur, bear bada maizegi. Literatura zaarrean ez dute ia aztarrenik utzi. Altubek Aita Bartolo Markin-Etxebarritarraren esaera bat edo beste aurkeztu digu. Beste guztiak berriak ditu, oraintsukoak, eta Bidasoaz onuzkoak, gaiñera. Lapurdi aldekorik bat ere ez. Ango euskalkietan ez ote da *egin* au onartzen? Lafitte jaunak baietz dio, itxasaldeko errietan beintzat. Baiña gramatikalari onek ez du ango *egin* au galdegaiarekin naastu ez alkartu. Esaten danari indar geiago ematekotzat dauka, ez bestetako. Ona berak jartzen dituen bi adibide: "Izertaldi on bat irabazi egin dut". Lafitté jaunak dionez, "izertaldi on bat

irabazi, orixe besterik ez dut egin'', esan nai du. Beste adibi-dea: "Etsaiak erraustu egin ditu". Emen ere "etsaiak auts biurtu, ez du gutxiagorik egin'', esan nai omen du. Literaturan nik onako au aurkitu dut: "Lurreko lertzoez zikindu egin da" (Prop. 1898,51).

"Egin" aditzaren beste erabilkera batzuk

Egin aditz onek izan ditu eta oraindik baditu beste erabilkera batzuk ere, galdegaiarekin zer ikusi andirik ez badute ere. Erabilkera bat, beste aditz baten ordeztan, aditz bera berriz ez aipatzearren jarririk: "Hala dabilanari gerthatzen zaikana egin zait neri ere" (Axular). Gomendiozko karta). "Konfesatu al zera? Bai, ni egin naiz, zuaz zu ere egitera." J. I. Arana, Euskal-Erria, 1881, 287. "Ni baño larriago/ezkontzeko bera. Zorrotz galdetu zidan:/Noiz egingo gera? (Txirrita, Galai bat etorri). Eta Chourio-ren au: "Hastantzen bazare Harenganik, maiz egiten zeran bezala" (Imit. Imit. III, 50, 2). Esaldi aue-tako *egin*, *egiten*, *egitera*, *egingo*, gerthatzen, konfesatzen ezkontzen eta hastantzen, berriz ez esatearren daude.

Eta egiteko au, beste aditz baten ordeztan sartzea, alegia, orixe besterik ez du, Altubek aztertu dituen zenbait esalditan. "Ekarri neuk egin neban", Altubek berak dionez, "ekarri neuk ekarri neban" ere esan daitekena. "Il be orrelaxe egingo dirala (il be orrelaxe ilgo dirala), Edo: "Irakurri, gitxi egiten dabe dabe euskaldunak, berdin liteke). Ainbat esaldi jator osatu edo sortu daitekez *egin* onekin. "Onek zer ikusi, a ikasi" egiten du... Dcminus Vobiscum: agindu eta emon ez, egin euskun... Ilondoan egin bear dira: ongarria itzuli, babazarra erein, eta txerria il..." Kanta zaarretan: "Askok egiten dio San Antoniori, egun batean joan, bestean etorri".

Orrelaxe, Iztuetak, aditz askodun esaldi bati askena emateko, eta guztiak alkarrekin lotzeko, *egin* aditzera jo zuen onako testu onetan: "Asi zan purrustaka, bein (baratzeko landare) batari murtxi, gero besteari ximikatu, zaiñak eten, besangak ausi, azalak zanpatu, mamiak miaztu, loreak usaindu, orriak igortzi, pipitak ortzikatu ete beste asmakeri guztiak... egiten" (Gipuzkoako Kondaira, 165-66.9

Esaldi auen antzekoak dira Altubek dakartzan beste batzuk ere: "Zuk ostera, "seme beartsuei kendu eta aberats zakurrei emon" egiten dozu... Orren aurrean guk "burua makurtu" egin bear dogu... Irabazi? "Galdu ez" egitea be nairoa izango dogu... Ik, emon bearrean, "euk jan" egin dok...

Esaldiok, noski, beste era batera ere moldatu zitezkean, baiña olaxe, dauden daudenean ere, badute beren koska eta zera, bai azentuak eta bai itzen alkartzeak emana. Olakoetan, esaldi mordoxka bat edo aditz-mordoa, *egin* datxikola jartzen da, onen geigarri bezela.

Eta onelaxe agertzen da *egin* au bertsolari askorengan, bertsoaren betegarri sartuta:

"Fogonerua trenetik/egin zan erori... Matxurarik etzaio/azaldu berari... (X).

"Zer edo nola dabilzan/egingo zaie goatu... Lengo egunak egin zaizkate "gizarajuai muatu"... Soldaduzkako bertsoak, Auspoa (139), 69.

Orrelakorik ez nun pensatzen,/asko egin naiz arritu... (Id. 79.).

Ikusten danez, *egin* aditz onek gure izkuntzan leku zabaldu eta egikizunik asko. Emen esanak ez dira, noski, galdegaiaren joskerarekin ikusteko andikoak, baiña lagungarri, bai, izan daitezke, gai au ere ulertzeko.

Goazen, bada, arlo onetara, *egin* aditza eskatzen duten esaldietara, aditza bera galdegai dutenetara. Au noiz gertatzen da? Tartean, agerian naiz ez, urrengo galderen bat danean: Zer gertatu zaitzu? Urliari zer egin diozu? Artu ala artu ez, egin du? Erantzunak, aditzari loturik *egin* eramango du, aditz laguntzaille egiten diola, eta biak elkaturik dijoaztela. Otzitu egin naiz... Geixotu egin naiz... Beldurtu egin naiz... Urliari zer egin diozu? Jo egin dut... Ez dut jo egin, ikutu besterik ez... Irabazi ala galdu, zer egin duzu? Galdu egin dut...

Erantzun auetan aditza bera da galdegai eta erantzun orrek *egin* aditza artzen du, laguntzaille bezala, bera beti berdin gelditzen dala. Zer egin duzu nik emandako sagarrarekin? Jan egin dut, bota egin dut, eman egin dut". Ola erantzungo

du euskaldun jatorrak, motz-motz erantzun nai ez badu: "jan, bota, eman". Eta esaldi auetan, ez dakigu, erantzuten duenak esan arte, zein izango dan erantzuneko aditza.

Beste erantzun batzuetan, galdegaia aditza izan arren, ba dakigu aurretiaz ere zein izango dan erantzuneko aditza, galderakoa bera. Bai ala ezko galderetan gertatzen dau au: Etorri da, bai ala ez? Ekarri du, bai ala ez". Galdera auek, *egin*-ik gabeko erantzuna eskatzen dute. Etorri al da aita? Aita etorri da, etorri da aita. Ekarri du aitak gozorik? Aitak ekarri du, bai, gozorik. Eta ez dezagun aantzi, orduan aditzak eraman bear duela indarra, galderari baiezkoa ematekotan. Ez dezakegu esan: Aitak ekarri du, aitak, ekarri du baizik.

Eta galdera auek ere izan dezakete *egin*-dun erantzunik, erantzuna ain garbi, osozkoa eta erabakia ez danean, *baiña*-duna danean. "Aita etorri egin da, baiña ez da iñon ageri, ez dugu ikusi... Aitak gozorik ekarri egin du, baiña ez guri emateko... Azken-erantzun onek bere koska, bere zera ezartzen dio besteari.

Azkenez, *egin*-dun erantzuna gerta daiteke beste galdera batekin, bi aditzdun galderekin: "Joan ala gelditu egiten zera? Gelditu egiten naiz... Diozuna entzun ala ikusia egin duzu? Ikusi egin dut"...

Egia da galdera auek bestela ere egin daitezke eta orduan beste erantzunik eskatuko dutela. Esaterako: "Diozuna entzuna ala ikusia duzu? Ikusia dut". Nola galdetu, ala erantzun, gertatzen da emen. Iparraldekoek ez dute, bear bada, gure antzeko galderarik egiten eta ala ez dute berdin erantzuten. Au ere galdegaiaren legeak eskatzen duena da.

Galdera laburrezko esaldietan lege auek erraz dira betetzen. Baiña askotan ez da ain erraz erabakiko non dan edo zein dan galdegaia, zein dan une bakoitzean garrantzi geien duena, batez ere, esaldi asko saillean datoztenean.

Altubek bai ala ezko esaldiak aztertzean, argitasun egokirik eman du. Eta ona auetako bat: Baiezko euskal-esaldiek gatzelerara itzultzerakoan, askotan "ya" adverbioa eskatzen dutela dio, baiña ez beti: "Ekarri dute, ya han traído. Etorri dira, ya han venido". Emen, galdegaia aditza bera bada ere, ez du *egin*-ik bear. Eta orixe bera gertatzen da esaldi luze

askotan, kontaeretan aditz-mordoa bata bestearen ondoren datorrenean. Aditz auek, aditz trinkoa, sintetikoa, erabiltzen danean, *ba* aurretik dutela jartzen dira; eta aditz ori, lagun-tzailleduna baldin bada, *ba*-rik ez du, baiña berak artzen du indarra, azentua

Altubek D. Agirre-ren *Kresala*-tik artuta, onako puska bat dakar argigarri: "Gabon aurretxea zan. *Bagagoz, bagagoz*, potin txiki baten lau lagun, berdeletan... *Jaso genduan* triketa, ta bagentozan kezka barik... joten gaitu aize dunbada batek eta braust!, danak itxasora, txalopa, barruko arrain, otzara, soka ta tresna guztiakaz batera ta nasteen. Alan be, urten genduan urazpitik, or batak eta emen besteak, danak otzak ikaraz: inguratu gara igarian, popaz gora egoan txalopara, ta itandu geuntsan alkarri: Gizonak, zer izan da au?".

Beste adibide bat edo beste Aita Bartolo-rena dakar. Besterik ere ekarri dezakegu. Aita Ipolitok (Legoaldik) *Txapelgørritxo* ipuian: Gero (otsoak) jantzi ebazan (amamaren) soñekoak, imiñi eban buruan izeratxea, sartu zan oian... Liturjiako irakurgaietatik, ona bat, Jesukristok jarritako konparaketa batekoa: "Egin zuen euria, etorri ziran uoldeak, atera zuen aizea, jo zuen etxe ura, eta erori egin zan" (Mar. 7, 27).

Esaldi auen antzekoak, kontakizun baten arian datoztenak, berarizko bizitasuna ematen diote itz-jardunari, oso jatorrak dira eta aintzat dauzka Altubek. Galdegaia zein dan edo ez dan burua austen ibilli gabe sortzen dira. Gertakizunak alkarren ondoan datoz eta auetako bakoitzeko aditzak dioena dute ardatz eta galdegai. Erri-literaturan bada orrelako joserik bizirik: "Errotara niñoiala, topa neban erbi bat, atera neutsan begi bat, ipiñi neutsan barri bat. Errota txikiñak: Klin-klan!".

Altuberen irakatsiak bein baiño sarriago aantzi egiten ditugula -ta nago ni, edo beintzat oker samar ulertzen ditugula, erdizka, ez zuzenegi. Orrela, geiegitan, aditza atzera bota bearrez, ez ote gabiltza? Ola egiñez, aditza atzeratuz, askotan asmatuko dugu, jator idatziko dugu, baiña ez beti. Noizik bein, uste dugun baiño geiagotan, aditzak aurreko lekua berea du. Batez ere, gertakarizko esaldietan.

Arlo onetan maisuak eman zigun irakatsia ez dugu aantzzi bearko, ta ola maisu berak emandako beste irakatsi batzuk obeto ulertu al izango ditugu edo beintzat, ez estuegi artu. Eta ona auetako bat: kontaera baten barruan, gertakarien arian, norbaiten itzak sartu bear diranekoa. Orduan, aipatu bear diran itzei sarreratxo bat jartzea egoki izango dala dio maisuak, "Au, auxe, edo *onelaxe esan* edo *erantzun zuen*", edo olakoren bat sarreratztat ipiñiz.

Orra kontuan artzekoa: ez du esan maisuak ori egitea bearrezkoa edo ezinbestekoa danik. Eta aitorten auxe egiten du berak: erri erriak jaramonik gitxi egiten diola lege orri. Eta adibide au jartzen du: "Amak esan dit biyar lan asko daukala eta ezin etorri al izango dala". Jatorrago legokela dio beste onetara: "Biyar lan asko daukala eta ezin etorri al izango dala esan dit amak". Ala ote da? Jatorrago ote dago? Nik ez nuke esango or argiegi dagoenik zein dan galdegaia edo zein dan garrantzitsuena, ala amak esan didalakoa, ala amak zer esan didan, ala bata nai bestea zein bere eñean. Nola nai ere, lege au ez zitzaion gogoratu Altuberi berari, lentxeago irakurri digun D. Agirre-ren testua ain jator aurkitu zuenean. An garbi eta soil dugu azkeneko esaldi au: "Eta itandu geuntsan alkarri: Gizonak, zer izan da au?" (Altubek azken au kopiatu ez zuen arren, neuk jarri dut emen). "Itandu geuntzan" orrek ez du bear aurretik ez *auxe*, ez *orixe*, ez *onelantxe* ez antzekorik. Olakorik izan balu, esaldi orrek, abiada galduko zuen, ez zen jatorrago geldituko, motelago baizik.

Berdintsu gertatzen dala uste dut nik Ebanjelietako itze-kin ere: Bein eta berriz "Jesusek auxe esan zuen edo onela erantzun zuen" esateak ez ote du testua bitxiegitxo edo moteltxoago egiten?

Puntu au argitzeko, gogora dezagun Altube beraren beste irakatsi au: Orren antzeko esaldietan, zerbait baiezko esan bear-eta, aditz sintetikoa erabiltzen dugunean, *ba* aurretik duela erabilli bear omen dugu: esaterako, Jesusek *badio*, edo *badirautso* Jesusek" edo ola. Eta jakiña: *ba* au aurretik duten esaldietan, aditza bera da galdegai, eta berak du indarra. Eta ez zaio ez *auxe* ez *orixe* ez besterik aurrera botatzen ez ezartzen. Au onela baldin bada, joskera-legea berdiña da, izan, bai aditz sintetikoa duten esaldietan, bai ez dutenetan, aingabe-koetan.